

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə və Sosioologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

V Yazı

XIX əsrdə Azərbaycanda şiəlik-imamiliklə yanaşı, ondan bəzi cəhətlərinə görə fərqlənən üsullər, şeyxilər, kərimxanilər və başqa təriqətlər də var idi. Hələ 18-ci əsrdə Vəhid Behbehəninin (1705-1791) yeni taktikalari sayəsində rəqabətdə olduqları İxbarilər xeyli dərəcədə məğlubiyyətə uğradan Üsulilik 19-cu əsrin birinci yarısında Qacarlarda daha da möhkəmlənmişdir. Üsulilərin görüşlərinin dörd prinsipi var idi: kitab, sünnə, ağıl və icma. Həmin prinsiplər Şeyx Mürtezə Ənsarinin (1799-1864) "Rəsail" və "Məkəsil" adlı kitablarına şərh olunmuş, eyni zamanda o, fiqh və üsulda da bir sıra yeniliklər ortaya qoymuşdu.

Azərbaycandan Ağa Seyid Hüseyn Kuhkəməri (?-1881) Ənsarinin şagirdi olmuş, "Həmsöh-bətlik risalesi", "Vacib işləri hazırlamaq üçün risale" əsərlərinin müəllifidir. Kuhkəmərinin tələbəsi olmuş Molla Əhməd Kükəkünənin əsərləri arasında "Din əsasları haqqında bir Allaha inanlara yol göstərmək", "Alimləri ayılmaq və əmirlərə yol göstərmək", "Misallar bəğçası" daha məşhurdur.

Nəcəf şəhərində şiə təriqətinin başçısı olmuş Ağa Şeyx Həsən Mamağani (1822-1905) buna baxmayaraq, müəllimi Kuhkəməri kimi üsuliliyə də meyil göstərmişdir. O, 8 cildlik "Üsul elmi sirlərinə çatmaq üçün xoş xəbər" əsərində, üsuliliklə bağlı baxışlarını geniş şəkildə izah etmişdir. Eyni zamanda, o, 14 cildlik "İslam qanunlarını izah edən vasitələr haqqında kitab"ın da müəllifidir. 2 Ənsarinin dərslərini Şeyx Mehdi Təbrizi Taha (1825-1905) da fiqh, üsul, hədislərə dair əsərlər yazmış, onlardan ən geniş yayılmışı "Ölüb gedən hədis alimlərinin töcümeyi-halını diriltmək"dır.

Qeyd edək ki, Qacarlar nəslinə mənsub Fərhad Mirza, Cəlaləddin Mirza, Hacı Kərimxan, Heyrət Şeyxürreis və başqları da öz dövrünün tanınmış fikir adamlarından hesab olunurlar. Bu dövrdə mövcud olmuş təriqətlərdən biri də məhz Qacar nəslindən Hacı Kərimxan Kimaninin adı ilə bağlı olan kərimxanilik idi. O iddia edirdi ki, aləm dörd rüknün: 1) Allah-təala, 2) Peyğəmbər, 3) Əimmə, və 4) Kərim xan üstündə bərqərar-dır.3 Ancaq şeyxiliyin banilərindən hesab olunan Seyid Kazim Rəşti Kərimxaniliyə qarşı çıxaraq onu küfr adlandırmışdır.4 Eyni zamanda M.F.Axundzadə də kərimxanilik təriqətinə tənqidi yanaşmışdır.

19-cu əsrin birinci yarısında meydana çıxan Şeyxiliyin banisi Şeyx Əhməd Əhsai Bəhreyni (1753-1825/27) olub ki, o, Üsulilikdən ayrılaraq onun əsasını qoymuşdur. "Risaleyi-sultaniyyə"yə digər kitabların müəllifi olan Əhsai bəzən İslam dini, o cümlədən imamiliklə çox da səsəlməyən yeni mülahizələr irəlil sürmüşdü.6 Əgər şiəlik inancına görə, dinin əsası beş idi isə (tövhid, nübu-vət, məad, ədl, imamət), Əhsai bu beş üsuldən yalnız üçünü qəbul edirdi: Tövhid, nübu-vət, imamət. Əhsainin açıqlamalarına görə, ədl (ədələt) zatən Allahın tövhid özəl-

liklərindən biridir və cismani məad (o dünyada dirilmə) isə, mümkün deyildir. Şeyx Əhsai bu üç prinsipin üzünə yeni bir prinsip də əlavə edirdi ki, bu da vəkillik prinsipi idi. Bu görüşə görə, Mehdi ilə şiələr arasında bir vəkil mövcuddur. Bu vəkil Mehdidən aldığı bilgiləri şiələrlə paylaşmalıdır. Bu şəxs kamil insan olmalıdır ki, Əhsai özünü də bu kamiliyyə rəva görür və Mehdi ilə təmasda olduğunu iddia edirdi.

Şeyx Əhsai bir tərəfdən şiəliyə sıx bağlı olsa da, digər tərəfdən də o, yunan fəlsəfəsinə də meyil edirdi. Halbuki yunan fəlsəfəsi ilə şiəlik arasında ciddi fərqlər, ziddiyyətlər var idi. Şeyx Əhsai hər ikisinə bağlı olduğundan, bunları bir-birinə qarşıdıraraq, şiəlikdə yeniliklər meydana gətirmək istəyirdi. Şeyx Əhsainin elmində həssədlə yanaşan bir çox mollalar var idi ki, onun ortaya qoyduğu yeni görüşləri həmin mollaların əlində əleyhinə ola bilən ciddi əsasa çevrildi. Bununla da İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəmdə şiəlikdə "şeyxiyyə" və "şəriyyətlər" adlı iki cərəyan ortaya çıxdı.

Ümumilikdə, Şeyx Əhsai ilə digər şiə fəqihlərinin ziddiyyətləri bunlardan ibarət idi:
1- Məad. İmamiliyə və qeyri-Şeyxiyyələrin yanında məad o deməkdir ki, bir gün bütün ölənlər dirilib dünyaya gələrək varlıq bulacaqlar. Mütəkəllimlər (teoloqlar), ariflər isə hesab edirdilər ki, insan nəfsinin zati olmayan maddi bədəninin dirilməsinə gerek olmayacaq. Şeyx Əhsai isə, iddia edirdi ki, bu ünsüri cisim geri dönməyəcək. Nəfs lətif bir çərçivə içində-

və digər xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dəyişiklik göstərmişdir. "Peyğəmbərin meracı zamanı Onun bədəninin tərkibini təşkil edən dörd ünsür, yeni su, hava, torpaq və od varlığı vəziyyətlərə görə, dəyişirdi. Torpaqdan keçərkən bədəninin torpaq hissəsi, sudan keçərkən su hissəsi, havadan keçərkən hava hissəsi və atəşli günəşlərdən keçərkən bədəninin ünsüri tərkibi olan atəş hissəsi yox olurdu. Bu da Peyğəmbərin heç bir problem yaşamadan Qalaktikada dolaşmasına imkan saxlayırdı."

3-Mehdi məsələsi. Ən önəmli itxilat doğuran amillərdən biri də Mehdi məsələsi idi. Şeyx Əhsai Mehdiyə varlığını və onun zühuru məsələsini dinin vacib məsələlərindən biri hesab edirdi. Şeyx de-

Rəşti inanırdı ki, Mehdidən öncə Bab hüzur edəcəkdir.11 Beləliklə, Şeyxiliyin iki tanınmış siması Əhsai və Rəşti Babiliyin ilkin ideyalarının ortaya çıxmasında zəmin rolunu oynamışdır.

Hesab edirik ki, 19-cu əsrdə yenidən 1) dünyəvi mahiyyətli İslam dininə, 2) milli-mənəvi xüsusiyyətlərə və 3) yenilkçi-azad ruhlu fəlsəfi məsələlərə qayıdış məsələsində Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Abbasqulu Ağa Bakıxanov ilk yerlərdən birini tutur. Həmin dövrdə yaşamış Seyid Əbülqasim Nəbati də A.A.Bakıxanov kimi, İslam dininin şiə məzhəbinin təsiri dairəsində olsa da, ümumilikdə dünyagörüş baxımından İslam dininin dünyəvi-yenilkçi-hürr mahiyyətini dərinləndirən dərk etmiş, mil-

Nigari və başqları olmuşdur. Nəcəfbəndliyin əsas nümayəndələrindən biri olan Azərbaycan Türk mütəfəkkiri İsmayıl Siracəddin Şirvani (1782/83-1848) Kürdəmirdə anadan olmuşdur. 1800-cü ildə Ərzincanda Övliyazadə Əbdürrəhman Əfəndidən biliklərini təkmilləşdirmək üçün icazə alırdıqdan sonra o, Bağdada üz tutaraq burada hədis elmini, hikmət elmlərini dərinləndirən menimsəyir. Daha sonra vətəni Şirvana-Kürdəmirə qayıdaraq burada 7 il elmi biliklər tədris edən Şirvani 1813-cü ildə Həcc ziyarətinə getmiş, eyni zamanda Məkkəni, Mədinəni, Qüdsi ziyarət etmişdir. 1813-1817-ci illərdə Bağdadda Mövləne Xalidin müridi olan Şirvani onun icazənaməsi ilə (1821)

Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinin inkişaf yolları (XIX yüzil)

yirdi ki, imam Mehdi maddi aləmdən fərqli olan ruhani aləmin bir parçasıdır. Oradan bütün aləmlərə hökmranlıq edir. İmamiliyə şiələri Şeyx Əhsai kimi düşündürdü. İmamiliyyəyə görə, Mehdi maddi cismi ilə mövcuddur, sadəcə olaraq qeybə çəkilmişdir. İmamiliyyə şiələri Şeyx Əhsaini tənqid edirdi ki, o, bu şəkildə yanaşması ilə Mehdiyə mübarək vücudunun bu dünyada cismən var olduğunu inkar etməkdədir.

4-İmamların və naibül imamların məqamları haqqında. Şeyxiyyə ilə imamiliyyənin bir başqa itxilatları da bu mövzuda idi. İmamiliyyə hesab edirdi ki, bu mövzuda Şeyxiyyə mübaligə yolunu tutmuşdur. İmamiliyyə şiələri deyirdilər ki, Şeyxiyyə tərəfdarları imam Mehdiyə Allahlıq səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bu da İslam dininin əhəmiyyətinin tərsinədir. Naibül imamlar, yeni Mehdi tərəfindən toplumu idarə etməklə vəzifələndirilən haqqında da imamiliyyə və Şeyxiyyə arasında ciddi itxilat var idi. Şeyxiyyə də imamiliyyə kimi Mehdi ilə xalq arasında kamil insan özəlliyi daşıyan şəxslərin varlığına inanırdı. Lakin Şeyxiyyə hesab

"Peyğəmbərin meracı zamanı Onun bədəninin tərkibini təşkil edən dörd ünsür, yeni su, hava, torpaq və od varlığı vəziyyətlərə görə, dəyişirdi. Torpaqdan keçərkən bədəninin torpaq hissəsi, sudan keçərkən su hissəsi, havadan keçərkən hava hissəsi və atəşli günəşlərdən keçərkən bədəninin ünsüri tərkibi olan atəş hissəsi yox olurdu. Bu da Peyğəmbərin heç bir problem yaşamadan Qalaktikada dolaşmasına imkan saxlayırdı"...

dir. O da bəzəx aləminə gedir. Bu da cismi qiyamətə səbəb olur. Ancaq o cisim dünyəvi cisimdən daha lətif və zərifdir və o, huri-qəlyadır.

2- Merac. İmamiliyyə şiəsi hesab edir ki, Hz. Peyğəmbər cismi ilə bir yerdə göylərə yüksəlmişdir. Peyğəmbərin bu meracında, yeni göyə aparılmasında Allahla Onun arasında bir kaman çəkimi qəder məsafə olmuşdur. Şeyx Əhsai də peyğəmbərin meracda olmasını qəbul edir və ona inanır. Lakin Şeyx Əhsai hesab edirdi ki, peyğəmbər cisminin kütləsi hər qalaktikada o qalaktanın cazibəsinə

edirdi ki, naiblər yoxdur, yalnız bir naib ola bilər. Yalnız bir kamil şiə insan Mehdi ilə şiələr arasında əlaqə yarada bilər. Anlaşıldığı kimi, Şeyx Əhsai bu görüşləri ilə özünü Mehdiyə tək naibi kimi görməkdə imiş. Bu da imamiliyyə şiəsi fəqihlərinin sətirəzlərinə səbəb olurdu.

Qeyd edək ki, Əhsaidən sonra Şeyxiliyin davamçısı Seyid Kazim Rəşti (?-1843) olmuşdur. Hələ, Əhsai sağlığında Rəştini özünə layiqli davamçısı kimi görmüşdür.10 Rəşti "Qəsidənin şərhini", "Xütbənin şərhini" kitablarında Əhsainin ideyaların təbliğ etmişdir.

li kimliyini dini kimlikdən fərqləndirməyi bacarmış və ən əsası yenilikçi ruhlu bir mütəfəkkirimiz olmuşdur. Eyni zamanda bu dövrdə Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında da feodal cəmiyyətdə baş sürən dini fanatizmin, dini mövhumatın tənqidi ilə yanaşı, milli dəyərlərə sədaqət və yeniləşməyə meyillik də olmuşdur (Bakıxanov, Nəbati və Zakirin dünyagörüşləri haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs etmişik).

Quzey Azərbaycan panteist ruhlu Nəcəfbəndlik təriqətinin nümayəndələri Məhəmməd Əsgəri, Qutqaşanlı Abdulla, İsmayıl Siracəddin Şirvani, Mir Həmzə

Nəcəfbəndliyin mürşidi kimi Kürdəmirdə-Şirvanda fəaliyyət göstərməyə haqq qazanmışdır. "İsmayıl Şirvani Kürdəmirdə yaşadığı müddətdə ardıcıl olaraq Sufizmi, nəqşibəndilik təlimini öyrənməklə, müridizmin başlıca ideyalarını işləyib hazırlamaqla, onu Azərbaycanda və Quzey Qafqazda yaymaqla məşğul olmuşdur.

Qeyd edək ki, nəqşibəndliyin mərkəzi də Kürdəmirdə yerləşirdi və mərkəzə İsmayıl Şirvani 1823-cü ildə əslən Şamaxıdan olma Xasməmməd Şirvaniyə xilafətnamə verərək, təhsil aldığı Dağıstanın Kürün xanlığında təsəvvüfi bilikləri və müridizmin ideyalarını yaymağı məsləhət bildi".12 Bu məsələlərə görə çar Rusiyası S.İ.Şirvanidən şübhələnərək nəzarət altına almışdır. Bu cür təqib və təzyiqlər nəticəsində 1825-ci ildə o, əvvəlcə Osmanlı dövlətinin hüdüdlərindəki Axısxaya, daha sonra da Amasiya şəhərinə köç etmiş, bir müddət Sivasda qaldıqdan sonra ömrünün son illərində yenidən Amasiyaya dönmüşdür.